

„s fénylett a hal, mint vers, ha jó”:

Halak Takáts Gyula költészetében és grafikáin

Tüskés Anna

HUN–REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont

ORCID azonosító: 0000-0003-1464-5013

Takáts Gyula költészetének, prózájának és rajzainak fontos motívuma a hal, amelynek gyökere a gyermek- és felnőttkori horgászások mellett a Balaton nyugati medencéjének északi és déli partján – a költőnek Győrökön és Fonyódon is volt háza – megfigyelt vízi táj, a halászok, horgászok világa. Takáts számára a hal nemcsak étel, hanem a tó titokzatos lakója. Míg a Balaton költői és festői általában a táj formáit, a változó fényeket, a vízfelszín feletti formákat és a tükröződések ábrázolják, Takáts számára a balatoni tájban még több minden sűrűsödik az északi part hegyein és a vitorlásokon kívül.

Kulcsszavak: hal, költészet, festészet, rajz

Az 1911-ben Tabon született és 2008-ban Kaposvárott elhunyt Takáts Gyula elsősorban a Nyugat úgynevezett harmadik nemzedékének költőjeként ismert, noha figyelemreméltó néprajzkutatói, muzeológusi és képzőművészeti munkássága is. Egyetemi tanulmányait a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte, 1934-ben szerezte meg tanári és bölcsészdoktori diplomáját. 1939–1940 között Munkácson, 1940–1947 között Kaposváron középiskolai tanár, 1948-ban a Római Magyar Intézet ösztöndíjasa. 1949–1971 között a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum igazgatója, majd a Somogy megyei múzeumigazgatóság vezetője lett 1971-es nyugalomba vonulásáig.

Munkássága, noha a líra központi szerepét, dominanciáját nem lehet kétségbe vonni, mind művészileg, mind tudományosan igen sokoldalú volt. Festőnek indult:

tizenegy-két évesen magántanítványként került Rippl-Rónai Józsefhez (1861–1927), aki nagyrészt Balázs János kaposvári festőre (1904–1927) bízta „oktatását”, de műveit (kisméretű ceruzarajzok és olajképek), fejlődését maga is figyelemmel kísérte, több gyermekkori rajzát saját kezűleg válogatta és hátoldalán számmal jelölte. Mintegy nyolcvan festmény és grafika kapcsolódik a nevéhez ezekből a tanulóévekből. Az 1930-as és '40-es évekből viszonylag kevés grafika maradt fenn, ezirányú munkássága erőteljesebben az 1950-es évek második felében bontakozott ki. Múzeumigazgatóként számos képzőművész kiállítását rendezte és nyitotta meg Kaposvárott. Az 1940-es években jó barátja volt Egry József (1883–1951), akivel közös könyvet állítottak össze *Vízitükör* címmel. Ez azonban csak a festő halála után négy évvel jelent meg 1955-ben. Képzőművész barátai közül fontos kiemelni még Martyn Ferencet (1899–1986) és Borsos Miklóst (1906–1990) akikhez közel állt a képi világa.

Fülep Lajos művészetfilozófiája nagy hatással volt szemléletére. Már a pécsi egyetemen tanítványa volt Fülepnek, majd a közös barátság Egry Józseffel, a fonyódi és általában balatoni találkozások, de még a római találkozás is, az ezek során folytatott beszélgetések mind-mind meghatározóak voltak Takátsnak, még akkor is, ha *A láttatás tudósa* című értekezését történetesen így kezdi: „Előttem Fülep Lajos nem mint művészetfilozófus, de mint Ady, Babits és az 1930-as évek körül oly divatos Szabó Dezső és Dante és Petrarca ismertetője, mint a Nyugat írója jelent meg.” *A Vízitükör* kiadására emlékezve se felejtí el Fülepet megemlíteni:

A Szabad Népben Kárpáti Aurél a legnagyobb elismeréssel köszöntötte a könyvet, és Fülep Lajos leghűségesebb tanítványa, Fodor András pedig a *Csillagban* írt róla. Így jelent meg a *Vízitükör* Fülep Lajos nagy öröme is, akivel annak idején nemegyszer látogattuk meg Badacsonyan Egry Józsefet, és akinek a művészetéről sokszor beszélgettünk. Fülep Lajosnak különben magam is tanítványa voltam még Pécsen. (TAKÁTS 1976: 633)

Takáts grafikai munkásságának jellegzetes elemei a szerkesztettség, a látványon túli mögöttes lényeg keresése, törekvés a lényeg kibontására. A jelenségek mögé látni egyfajta párbeszédet jelent számára a mindenséggel, ami azonban mindenképpen egyedire színezi a hangvételt, az a rend, a megnyugvás, a teremtés vágya, a harmónia

keresése – akár egy duplikált világ megteremtésével. Hangvétele, művészi hozzáállása meditatív, szemlélődő, filozofikus. A kétféle kifejezőmód – rajz és líra – nála nem vetekszik egymással, és nem is illusztrációi egymásnak, hanem ahogy ő maga vallotta, kettős megvilágosodást hoz: „Mintha több oldalról kapnám a fényt.” Mindig ahhoz a kifejezőeszközhöz nyúlt, amelyikkel jobban tudott láttatni. Három fő képzőművészeti korszaka különíthető el: 1. Az 1920-as években szabad, expresszív színkezelés; az 1930-as és '40-es években a somogyi táj, néprajzi rögzítési igényű dokumentációs szerkesztettsége jellemezte; 2. Az 1950-es, '60-as és '70-es években a balatoni látványok kísérletező ábrázolása dominál; 3. Az 1980-as és 1990-es években mély, lágy líraiság a meghatározó; végül a 2000-es években beszűkült világának meghittségét, biztonságát rajzolta cizellált aprólékossággal.

Grafikáira az országos kritika az 1960-as években rendezett önálló kiállításain figyelt fel. Több olyan kiállítása volt, ahol versei és grafikái együtt szerepeltek asszociatív síkú válogatás eredményeként. Közeli barátsága képzőművészekkel meghatározó volt pályáján, ugyanakkor képzőművészeti tevékenysége kevésbé kötődik konkrét művészcsoportokhoz; mindvégig a saját útját járta. Művészeti habitusát tekintve távolabbról olyan alkotókkal állítható párhuzamba, mint Kondor Béla és Nagy László, akiknél ugyancsak szervesen összekapcsolódik festészet és költészet. Legkedvesebb technikája az akvarell és a pasztellkréta volt, amelyeket az évek során tökéletesítve kialakította egyéni festési stílusát.

Takáts a realista törekvések jeles képviselője, mégis van néhány szimbolikussá nőtt motívum a munkásságában. Tanulmányom célja a művészeti munkássága egy szeletének, a hal szimbólumnak a bemutatása. A hal központi motívum grafikáin, amelynek gyökere a gyermek- és felnőttkori horgászások mellett a Balaton nyugati medencéjének északi és déli partján – a Györökön és Fonyódon birtokolt ház körül – megfigyelt vízi táj. Ihletője a halászok, horgászok világa. Takáts számára a hal nemcsak étel, hanem a tó titokzatos lakója. *A tündérhal és a háló* című, 1968-as balatoni verses halászmeséjében a Balaton-királynak, azaz a tündérhálnak „Hínárból volt az öreg szakálla, benne ősz fodrok, kicsi hullámok,” palotája a tihanyi tündérvár tómeilyi-

hegyalatti halas-hínárosában áll. A nagyberekai néprajzi gyűjtéseinek (TAKÁTS 1986) élményei nyomán írta az ugyancsak a halak világába kalauzoló, 1971-ben megjelent *Vitorlás a berken* című regényét. Kiskamasz korától fogva imádott horgászni, az ifjúsági regényeiben szinte elégikus visszaemlékezések olvashatók erről a gyerekkori szenvedélyről, ami a Kapos folyóhoz kötődik, majd később a Balatonhoz, a munkácsi tanárkodás idejéhez, udvarlásokhoz, természet- és berekjáráshoz, néprajzi (életmód- és falu-) kutatásokhoz. Tehát a „hal-ismeretek” nála több évtizedes tapasztalatokon, élményeken és tudásanyagon alapulnak.

Grafikáin kezdettől fogva jelen vannak állatok: az 1920-as években tehén és lúd, az 1960-as évek Balaton parti tájain a fecskék (1–2. kép) és a halak dominálnak. A fecske a szabadság, a vidámság, a gyorsaság megtestesítője Takáts számára, amint *A Dorottya háza mellett* című vers 7. szakaszában olvasható: „mint fecske, szállunk szabadon” (TAKÁTS 1955). Egy korábbi versében „égi pizstráng”-nak nevezi a fecskét (TAKÁTS 1943). Több verset is írt fecskékről, például a *Fecske* címűt: „Száll a fecske... Mindig vidám. / Madarak közt ő a villám” (TAKÁTS 1958, TAKÁTS 1965).

1. kép: Rigó és narancs / Fekete madár, papír, toll, ceruza,
41,2x59,4 cm, j.b.l. 962, j.j.l. Takáts Gy., mgt., a szerző felvétele

2. kép: *Fecskék*, papír, toll, kréta, 20,8x29,3 cm,

j.b.l. Takáts Gyula *Fecskék*, j.j.l. 962.VIII, mgt., a szerző felvétele

Merítőháló című 1963-as verse arról tanúskodik, hogy a fecskéknek mintegy vízi párhuzamát jelentik a halak:

mint háló reng a fény
szobám sarkában réz-keret
költők halak és madarak
szikrái tartják az eget

vers pikkely szárny íve
csillámlik s mint a kés farag
villogva nyelv és a világ
törvényét fejtik a szavak

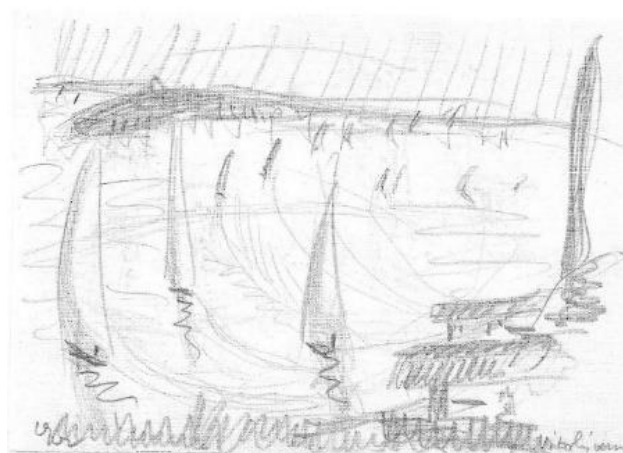
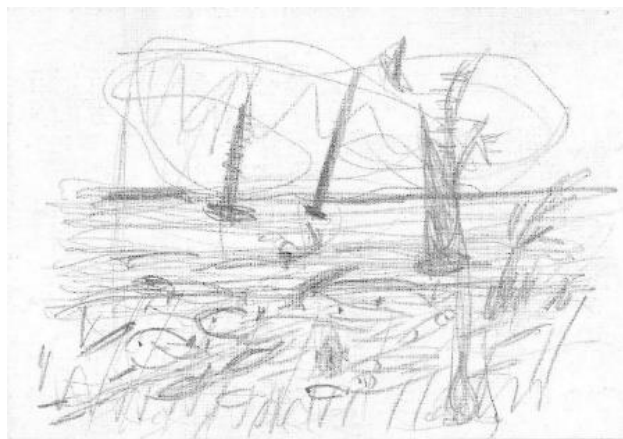
hasító ragyogás
s szobám sarkában a keret
hálóján száz kemény kötés
bogai mint bolygók fénylenek
(TAKÁTS 1968)

Ahogy J. E. Cirlot a *Szimbólumok szótárában* megjegyzi, „Minden szárnyas lény a spiritualitás jelképe”, azaz a madarak és a halak egyaránt, valamint a hal „különféle jelentéseket foglal magában, tükrözve természetének számos oldalát” (CIRLOT 1971: 26).

Takáts gyakran emlegetett halai a fogas, harcsa, ponty, keszeg, koncér, süllő, pisztráng. A halaknak a korábbi költészeti hagyománytól eltérő, új megjelenítése révén Takáts költészete párhuzamba állítható például Richard Hugoéval (1923–1982), akinek *Pisztráng* című 1961-es verse hasonló jelenséget mutat (HUGO 1979: 3): a halat nem a „pikkelyes csorda” vagy a vacsoraasztal részének tekinti, hanem egy titokzatos világ lakójának (MCFARLAND 1987). A korábbi költészetben a halat sportként, furcsaságként vagy a tenger gyümölcseként ábrázolták, mintha eredendően nem volna költői.

A magyar festészetben és grafikában viszonylag ritkán látunk halakat, a legismertebb példa talán Derkovits Gyula *Halas csendélete* 1930-ból több változatban, amelyen a hal ételként jelenik meg. A Balaton festői általában a táj formáit, a változó fényeket, a vízfelszín feletti formákat és a tükröződések ábrázolták. Takáts számára azonban a balatoni tájban még sokkal több minden sűrűsödik az északi part hegyein és a vitorlásokon kívül: egy 1958-as, két változatban is fennmaradt rajzon szerepel még hattyú, halászháló, partra vetett hal, nádas, csónak szákkal, kés.

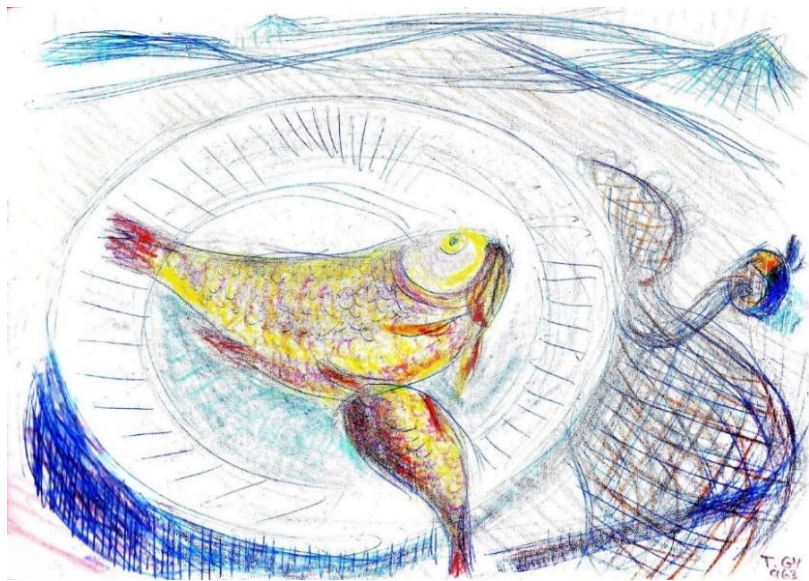
Takátsnál megjelenik a vízfelszín feletti és alatti világ együttes ábrázolása, amelynek az egyik legjobb példája a vitorlásversenyt és a halakat egyszerre mutató, 1962-es ceruzarajz (3. kép). Ugyanez a jelenség észlelhető az 1964-es jugoszláviai útján (Dubrovnik, Ragusa) készült színes grafikák egyikén, amelyen a parti hegyek előterében víz alatti növények és állatok láthatók. Ez az ábrázolásmód rokonítható Maurits Cornelis Escher *Három világ* című grafikájának (1955) megoldásával, amelyen látszik egy nagy hal a vízfelszín alatt, miközben a víz feletti világ három fája tükröződik a felszínen, s a felszínre hullott falevelek csak annyira gátolják az átlátást és a tükröződést, hogy mindhárom világ jól érzékelhető marad.

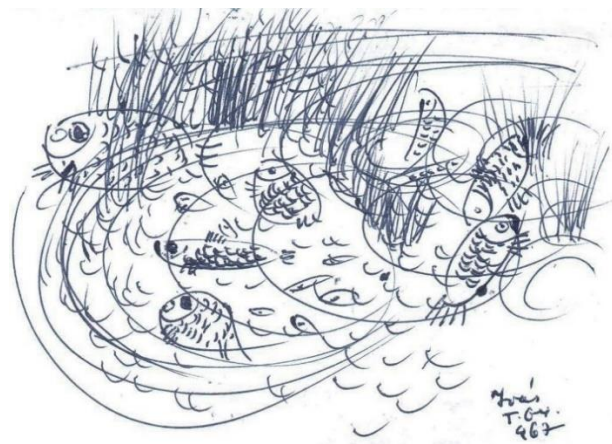
3. kép: *Vitorlásverseny*, papír, ceruza, 10x14,5 cm

j.b.l. 1962, j.j.l. *Vitorlásverseny*, mgt., a szerző felvétele

A horgászat, a halászat aktusa több grafika témája: az 1960-as évekből találunk hagyatékában csónakban ülő horgászokat (például *Nád mellett*, 1965), és hálóval halakat körbekerítő hajókat. További halas téma a szák szájában fekvő két hal (1963, 4. kép), és a nádasban pezsgő ívás (1967) jelensége (5–6. kép). A látvány realiztikus ábrázolásán jóval túlmutató grafikák születtek 1967-ben Győrökön. Az egyik csoportban a szákból halat kiemelő horgász látszik az előtérben, miközben a vízben további, szabadon maradt halak vetik magukat a felszín fölé, s a háttérben megjelenik a Badacsony illetve a Tihanyi félsziget vízbe nyúló lába. Egy másik tollrajzcsoportban a csónakban ülő horgász fölé tornyosuló hal, illetve egy helikopter a fő motívum. A téma összegzését a *Két oszlop* című vershez kötődő grafikacsoport jelenti (7. kép), amelyen három változatban, eltérő hangsúlyokkal szőlőfürtöt evő, szinte nappá átváltozó hal lebeg a győri villa oszlopai között, és a szigligeti borospincék kapuja fölött.

4. kép: *Halas szék*, papír, toll, kréta, 21x29,5 cm j.j.l. T.Gy 963, mgt., a szerző felvétele

5. kép: *Nap, hal, horgász*, papír, toll, 13,8x18,5 cm, j.j.l. TGy 967, versón aut. ceruzairású rájegyzés: Takáts Gyula Kaposvár 10. *Nap, hal, horgász*, mgt.; *A nagy hal 2.*, papír, toll, 13,8 x 18,4 cm, j.b.l. T.Gy. 972, mgt., a szerző felvétele

6. kép: *Ívás / Ívó halak*, papír, toll, 13,8x18,5 cm, j.j.l. Ivás T. Gy. 967, versón aut. ceruzairású rájegyzés: Takáts Gyula, Kaposvár 9. *Ívó halak*, mgt., a szerző felvétele

7. kép: *Két oszlop*, papír, toll, ceruza, 44,5x34,8 cm j.j.l. T.Gy. 967, mgt., a szerző felvétele

A három változat egymáshoz való viszonya nem ismert, kettő szignált és datált, a harmadik nem. A rajzokat a *Két oszloppal* összeolvasva úgy tűnik fel, hogy a költői én halként ábrázolja magát:

Ez nem az Olympos
 [...] csupán remete Gyulának
 költői ketrece...
 [...] Ha lenne helikopterem,
 itt töltenék már minden délutánt.
 Egy töltőtollal jönnék csupán,
 s akár a juhar magházas propellere
 versek magjával szállanék
 hegyem csúcsára le.
 [...] és én e földön már églakó

Talán lehetséges az is, hogy a hal a születő verseket vagy a költői ihletet jelképezi, amint ez több versből sejthető?

Zenédhez **néma hal** vagyok... ("A Gitándzsali ciklusból Rabindranath Tagore után", 1930–1935)

Gyökerinél berki patak,
melynek felhős bokraiban
lengnek tarka, **zöld halak**. ("Vízi templom", 1948)

Lábamnál kagylós villogás. Odébb
a nád tövén egy **zöld hal** hallgatott. ("Oly szép volt", 1948)

Akácillattal jött a hold
s rezének fényével a dal.
A takarodó, olyan lágyan,
mint kristály-mélyben a hal
úszik s csak fénylett az a kürt. ("A takarodó emlékére", 1978)

E tömb s e reszkető mocsár
ölen s között szétszórt betűkkel
játszik e vers, a hal s a szikla-vár
már jön fölhangolt hegedűkkel
felém... Az udvarában hajdanán... ("Mint négyszögű, fáradt varázslat", 1982)

s **fénylett a hal**, mint vers, ha jó. ("A 21. századi költő?", 1982)

Gulács előtt **a hal**, Taormina...
Arany-vörös áramütés
rendíti meg a kéz és kép
együtt-egyet sugárzó kozmoszát. (Egryt idézve, 1. „A festő”, 1983)

A fényt a felhők szárnya váltva
valami fátylas húst terít a nádra.
Suttog és lassan hül a karcsú rend,
míg óriási cet úszik versem felett...
És tintakékek már a négyszögű lapok.
Vízi a hal a hátán a napot. ("Suttog és lassan hül", 1984)

Nem a nap... **A hal úszik fölötte.**
A naphal, akár az ifjúság
és pikkelyén a máig jött napok
hozzák és adják is tovább
Csu Fut, aki kertemben áll. (Az itt kék tollhegyén", 1., 1986)

Az 1948 nyarán írt (TAKÁTS 1948a, TAKÁTS 1948b), majd az Egryvel közös *Vízitükör* című kötetben megjelent *Vízi templom* és az *Oly szép volt* című versek „zöld hal”-ának eredetét költészetében Takáts a magyar mesevilágban jelölte meg. Ahogy egy interjúban mondta: „A zöld hal, a zöld ember, a csodaszarvas, a sárkánykígyó meséjét mind megtaláltam a pásztorok között” (NÁDOR 1981: 127). A „zöld hal” egyébként más 20.

századi magyar versekben is megjelenik: Dsida Jenő, Weöres Sándor, Juhász Ferenc és Szepesi Attila műveiben. Dsida Jenő számára a magányt jelenti az *Ó, ember* című versében: „Ó, ember, idegen vagy, / mint zöld hal vizek alatt” (VÍGH 2019: 123). Takáts bizonyosan ismerte Weöres „zöld hal”-át, mert az 1943-as *Medúza* című kötetről írt kritikájában idézte is (TAKÁTS 1944).

Hamvas Béla Takáts 1947-es verseskötetéről közölt kritikájában így írt a „múzsai létről”: Takáts Gyula

az a költő, aki ha reggel a kis ház ajtaján kilép, a jegenyékre felnéz, az már költészet. Hálás dolog lenne Takáts Gyula verseit és Egry József képeit ebből a szempontból összehasonlítani. Milyen csodálatos az, hogy élnek közöttünk emberek, akik, ha kinéznek a tóra, az már festmény, és ha fölemelik a horgászbót, az már vers. Milyen nagyszerű dolog az, hogy a múzsai lét, amely oly gyengéd és ritka, most itt közöttünk jár. Nemhogy mesterkednie nem kell, nemcsak erőlködni nem kell. Ahhoz, amit önkéntelenül átél, semmit nem kell hozzátennie, hogy abból költészet legyen. Ez a csodálatos. Ez a poétikus temperamentum titka és varázsa. (HAMVAS 1947; STAMLER 2021)

A tollal és színes ceruzával készült rajzok tanúsítják, hogy Takáts rendkívül kolorista grafikus. Nem véletlen, hogy a líráját a „tündéri realizmus” meghatározással illették (például TAKÁTS 1985: 48). Ennek gyökere Rippl-Rónaihoz nyúlik vissza, aki azt tanácsolta a kis festőinasnak, hogy „ha lilának látod a fákat, akkor csak fessd őket lilára.” Vagyis, ha Takáts Gyula azt írja, hogy a „hal a hátán vitte a napot”, akkor az úgy is történt: minden bizonnyal a vízben tükröződő napkoronggal a „hátán” cikázott el a szóban forgó hal. Végül miért bólintunk rá mégis, hogy igen, ebben a múzsai létben fogant, tündéri realizmusban otthonra talált, hol színes naphalként, hol pompás piszt-ráangként, hol gardaként, hol csukaként, hol némán hallgatag, hol játékos, hol igazságosztó, hol égis felmagasló mitikus árnyként ábrázolt vízi lény akár szimbólum is lehet Takáts Gyula műveiben? Mert a hal valóban az ifjúság és a természet, a végtelen szabadság erejének és szépségének szimbóluma, nemcsak a napot hordja a hátán, de „tavasz táján kinyalja a vejcből a jeget”, barátságokat sző és hangokkal, hangulatokkal, emlékekkel gazdagítja a múltat, az elporzó időt.

Bibliográfia

- CIRLOT, J. E. 1971. *A Dictionary of Symbols*. 2nd ed. London, Routledge & Kegan Paul.
- HAMVAS Béla. 1947. Takáts Gyula: Se ég, se föld. *Diárium*. 8. évf. 3. sz. (ősz): 136.
- HUGO, Richard. 1979. *Selected Poems*. New York, W. W. Norton.
- McFARLAND, Ronald E. 1987. The finny prey: Some observations on fish in poetry. In: *The Centennial Review*. Vol. 31. No. 2 (Spring): 167–182.
- NÁDOR Tamás. 1981. Ex libris Takáts Gyula. *Új írás*. 21. évf. 2. sz.: 122–128.
- STAMLER Ábel. 2021. Poétikus temperamentum. Hamvas Béla és Takáts Gyula kapcsolódásai. *Új Forrás*. 53. évf. 4. sz.: 63–72.
- TAKÁTS Gyula. 1943. Békás-szoros. In: TAKÁTS Gyula. *Hold és hár*s. Kaposvár, Bolyai Akadémia: 96.
- TAKÁTS Gyula. 1944. Medúza: Weöres Sándor versei. *Sorsunk*. 4. évf. 5. sz.: 283–287.
- TAKÁTS Gyula. 1948a. Vízi templom. *Magyarok*. 4. évf. 9. sz.: 581.
- TAKÁTS Gyula. 1948b. Oly szép volt. *Válasz*. 8. évf. 9. sz.: 671.
- TAKÁTS Gyula. 1955. *Az emberekhez: Válogatott és új versek*. Budapest, Szépirodalmi.
- TAKÁTS Gyula. 1958. *Mézöntő*. Budapest, Szépirodalmi.
- TAKÁTS Gyula. 1965. Gyülekező fecskék. In: TAKÁTS Gyula. *Évek, madarak: Válogatott versek*. Budapest, Szépirodalmi: 306.
- TAKÁTS Gyula. 1968. *Villámok mértana*. Budapest, Szépirodalmi.
- TAKÁTS Gyula. 1976. Egry Józsefről. *Vigilia*. 41. évf. 9. sz.: 632–633.
- TAKÁTS Gyula. 1985. Beszélgetés Fodor Andrással. In: TAKÁTS Gyula. *Tükrök szava – Betűk arca*. Budapest, Szépirodalmi: 40–54.
- TAKÁTS Gyula. 1986. *Somogyi pásztorvilág*. Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- TAKÁTS Gyula. 2016. *Újabb évek Drangalagban 1985–1988. Naplójegyzetek*. Pécs, Pro Pannonia.
- VÍGH Éva (szerk.). 2019. *Állatszimbólumtár A–Z*. Budapest, Balassi.